

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

Стаття присвячена етнокультурним процесам, що відбувались на території України 14—10 тис. років тому. Сучасний рівень знань дозволяє виділити тут 6 археологічних культур, які докладно розглядаються на широкому європейському тлі.

Природне середовище

Фінальний палеоліт в Європі почався близько 14 тис. років тому, коли, відступаючий на північ льодовик, звільнив від криги Південну Балтію. На європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширились холодні і сухі прильодовикові степи у флорі яких домінувала рослина *Drias octopetula*, а у фауні — північний олень. Тому фінальний палеоліт палеогеографи звать дріасовим періодом, а палеозоологи — добою північного оленя. Скінчився він близько 10 тис. років тому внаслідок різкого потепління клімату на рубежі плейстоцену та голоцену.

Прогресуюче потепління в кінці льодовикової епохи не було поступовим і рівномірним, а мало стрибкоподібний характер, обумовлений пульсаціями скандинавського льодовика. У цей час простежується кілька потеплень, які змінювалися похолоданнями, пов'язаними з новими наступами льодовика у південному напрямку. Слід зазначити, що вплив пульсацій скандинавського льодовика на клімат Європи слабшав з віддаленням від Балтії. Тому клімат Полісся реагував на них значно глибше ніж Причорномор'я. На думку дослідників степова природно-ландшафтна зона Східної Європи взагалі відносно мало змінилася з моменту свого формування наприкінці третинного періоду¹.

Періодизація фінального плейстоцену
або дріасового періоду

8100 р. до н. е.	_____	Ф і п н а л е ь о н л и і й т
	_____ Дріас III	
8900	_____ Алєред	
9800	_____ Дріас II	
10000	_____ Белінг	
10400	_____ Дріас I	
11300	_____	

Перше суттєве поширення сосново-березових лісів у прильодовикових тундростєпах Європи пов'язують з коротким потеплінням Белінг.

©Л. Л. Залізняк, 1995

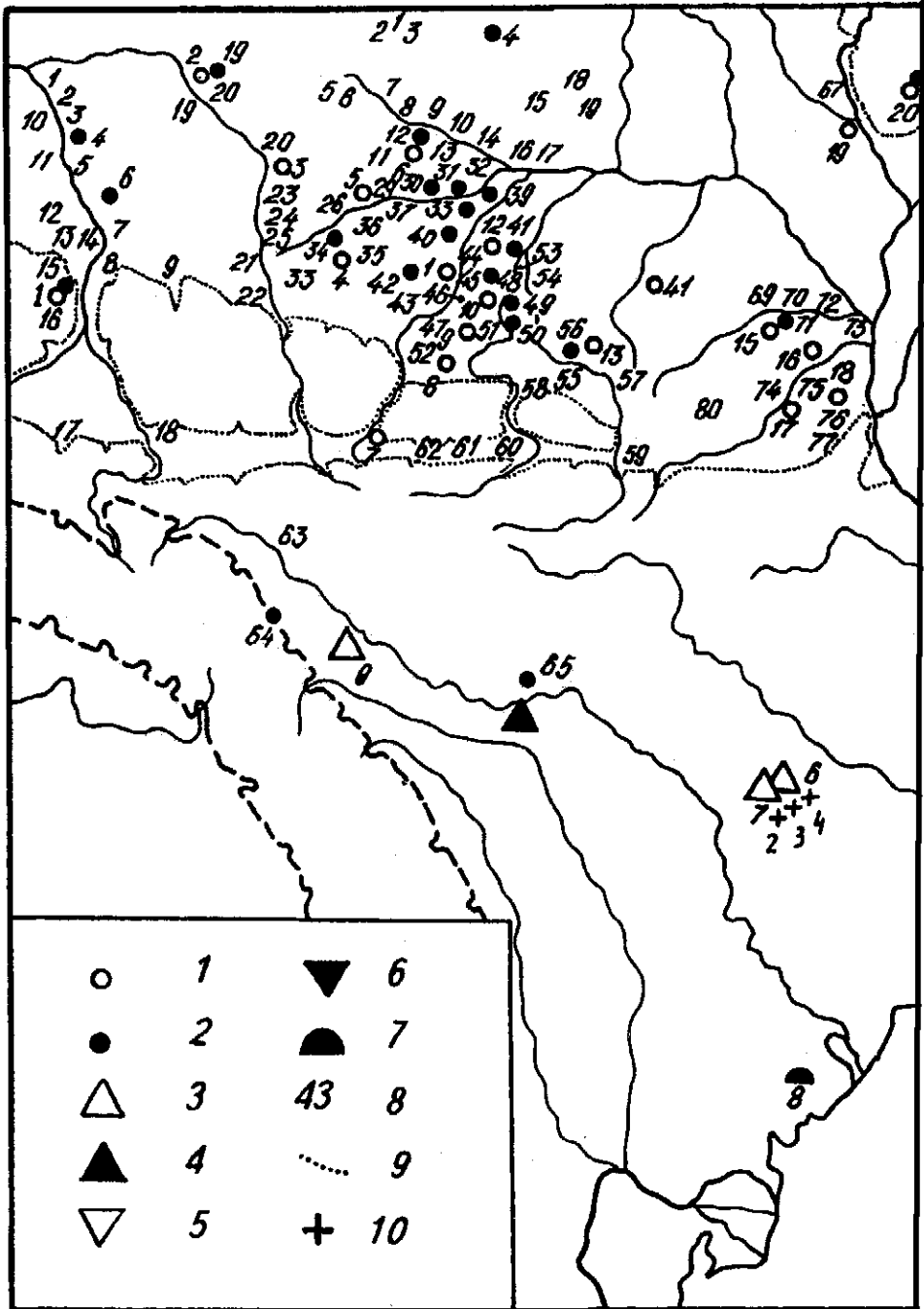
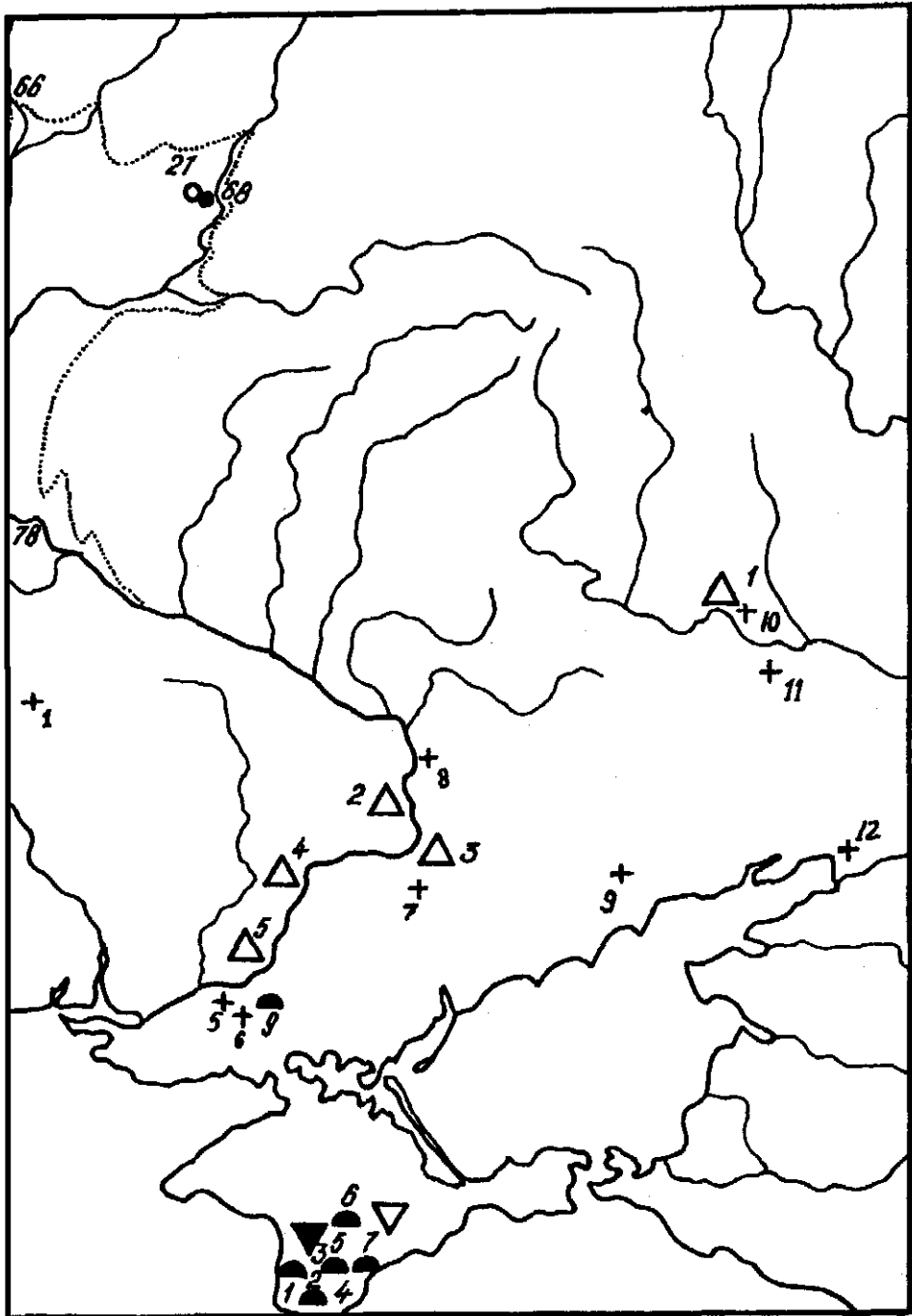

Рис. 1. Пам'ятки фінального палеоліту України (IX—XI тис. до н. е.). Умовні позначення: Пам'ятки культур: 1 — Красносільська, 2 — групи свідерських пам'яток, 3 — Осокорівська, 4 — Молодовська, 5 — Сюрень II, 6 — Вишенне 2, 7 — Шан-кобинська, 43 — Свідер, 9 — межа лесових відкладів, 10 — Східний Гравет.

Красносільські пам'ятки: 1 — Новий Млин 1А, 1В, 2 — Станковичі, 3 — Заказанка, 4 — Лютка, 5 — Самари, Кут, 6 — Ополь 2, 7 — Хренники, 8 — Гораймівка, 9 — Великий Мілск, 10 — Красносілля С, 11 — Підлишня, 12 — Рудня, 13 — Березно, 14 — Корма, 15 — Прибір 4, 16 — Сукачі, 17 — Раска, 18 — Рудой остров, 19 — Берегова Слобода, 20 — Гренск, 21 — Бор.
Свідерські пам'ятки: 1 — Велишев, 2 — Вігув, 3 — Плути А, 4 — Свідре Вельке, 5 — Карчев, 6 — Цаловане, 7 — Клешчівка, 8 — Гора Ніва, 9 — Новини, 10 — Мар'янка, 11 — Заводи, 12 — Гулін, 13 — Бараш, 14 — Гяче, 15 — Ридно, 16 — Осовка, 17 — Буди, 18 — Рудки, 19 — Станковичі, 20 — Немирово, 21 — Луга, 22 — Неборово.
Свідерські пам'ятки Полісся: 1 — Добричівка, 2 — Гривда, 3 — Чмелі, 4 — Бобровичі, 5 — Боровики, 6 — Носки, 7 — Заріччя, 8 — Белозерск, 9 — Хриса, 10 — Гордов, 11 — Упирово, 12 — Ополь, 13 — Мотиль, 14 — Тишковиці, 15 — Вяз,

Після короткого, різкого похолодання у Дріасі II настало алередське потепління, що мало планетарний характер. В Алереді ванна Балтійського моря

16 – Задов, 17 – Сушиця, 18 – Погост, 19 – Камінь, 20 – Колодно, 21 – Баранець, 22 – Риховичі, 23 – Горіхово, 24 – Пульм, 25 – Світязь, 26 – Кут, 27 – Самари, 28 – Несвір, 29 – Барщина, 30 – Люб'язь, 31 – Переволоки, 32 – Омит, 33 – Головно, 34 – Лютка, 35 – Нуйно, 36 – Дарцини, 37 – Котера, 38 – Сенчиці, 39 – Нобель, 40 – Мульчиці, 41 – Рудня, 42 – Грушвиця, 43 – Розничі, 44 – Кузнецовськ, 45 – Балаховичі, 46 – Маюничі, 47 – Мала Осниця, 48 – Красносілля, 49 – Туговичі, 50 – Кричельськ, 51 – Корост, 52 – Великий Мідськ, 53 – Любиковчі, 54 – Мар'янівка, 55 – Тишиця, 56 – Березно, 57 – Хотин, 58 – Славути, 59 – Мирополь, 60 – Шепетин, 61 – Саланів, 62 – Гаї Лев'ятинські, 63 – Галич, 64 – Делятин, 65 – Врублевці, 66 – Гренськ, 67 – Городок 4, 68 – Смячка, 69 – Народичі, 70 – Прибір, 71 – Кобяля гора, 72 – Мартиновичі, 73 – Тетерівський, 74 – Тетерів 3, 75 – Раска, 76 – Рудня, 77 – Бородянка 4, 78 – Канів.

Осокорівські пам'ятки: 1 – Роголик, 2 – Осокорівка ЗВ, 3 – Прогол, 4 – Леонтіївка, 5 – Дрімайловка, 6 – Царинка, 7 – Івашково VI, 8 – Незвисько XII.

Східногравецькі пам'ятки: 1 – Володимирівка, 2 – Івашково, 3 – Серединний Горб, 4 – Червона Гребля, 5 – Сомова Балка, 6 – Дмитрівка, 7 – Кушгасва Балка, 8 – Волоський могильник, 9 – Янісоль, 10 – Роголик VII, 11 – Говоруха, 12 – Кам'яна Могіла I П.

звільнилася від криги, а сосново-березові ліси вкрили всю середню смугу Європи до Піреней, Альп, Карпат. Південніше збільшувалася роль сосни та

широколистих порід, які перемежувалися зі степовими біоценозами на підвищених, вододільних ділянках рельєфу. Лісостепові ландшафти в Алереді поширилися далеко на південь у Причорномор'я, Донбас, де в цей час формувалися ґрунтові горизонти². Все більшу роль у фауні степів починає відігравати кінь, кістки якого переважають над рештками бізона на алередських стоянках поблизу хутора Роголик на Луганщині.

Нове похолодання Дріас III пов'язане з черговим наступом скандинавського льодовика, який близько 8900 р. до н. е. перегородив крижаною греблею гирло Балтії в районі Ютландії. Вздовж південного краю льодовика утворилося величезне холодне Балтійське льодовикове озеро. Його рівень був на 30 м вищий за рівень Світового океану. За північний берег правила суцільна крижана стіна льодовика, талі води з якого живили цю прісну водойму.

Різка похолодання призвело до вимерзання алередських лісів, пожежі у яких на початку Дріасу III, стали причиною поширення шару деревного вугілля, що у помірній зоні Європи перекриває алередський ґрунт³. Повсюдно, а особливо в Південній Балтії, поширюються сухі, холодні степи з фауною північного оленя. Однак у Південній Польщі, в Поліссі на Верхньому Дніпрі переважали березово-соснові лісотундри та ліси. Південніше, аж до Чорного моря та Кримських гір, тягнулися безкраї прильодовикові степи з сосново-

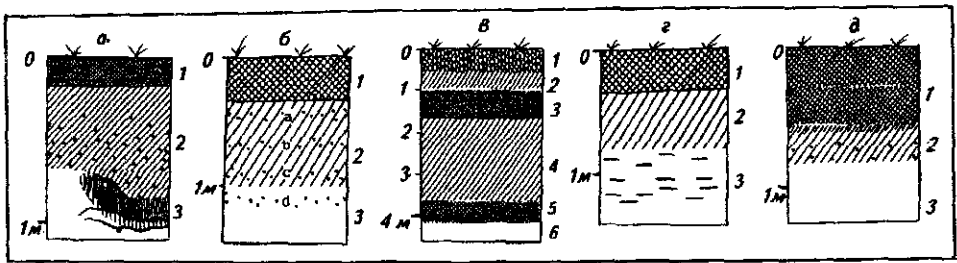

Рис. 2. Стратиграфія фінальнопалеолітичних пам'яток України.

- а- Свідерська культура. Березно 6, 14, 17. 1 — темно-сірий піщаний ґрунт, 2 — жовто-буре піщане підґрунтя з кременем в нижній частині, 3 — вуглисте піщане заповнення вогнища з оршпегейнами, 4 — білий стерильний пісок.
- б- Молодовська культура. 1 — чорнозем, 2 — гумусовані суглинок підґрунтя, 3 — лесовидний суглинок. Культурний шар стоянки Фрумушика (а), Атаки VI, Кормань IV, шар А (б), верхні шари Оселівки 1 та Молодово 1 (с), верхній шар Молодове V, (д).
- в- Осокорівська культура. Леонтівка. 1 — сучасний ґрунт, 2 — сірий суглинок, 3 — ґрунт матеріалами катакомбної культури, 4 — буро-жовтий суглинок, 5 — темний суглинок (алередський ґрунт) з кременем у нижній частині, 6 — лесовидний суглинок.
- г- Східний гравет. Волоський могильник. 1 — чорнозем, 2 — гумусований суглинок підґрунтя, 3 — лесовидний суглинок з лохованням.
- д- Шан-кобинська культура. Білолісса. 1 — чорнозем, 2 — фінальнопричорноморський суглинок з кременем, 3 — лесовидний суглинок.

березовими перелісками у річкових долинах та балках⁴. Чим далі на південь північний олень поступався степовим тваринам (кінь, бізон, сайгак).

Кінець льодовикової епохи пов'язують з так званою Білінгенською катастрофою. Відхід скандинавського льодовика на північ призвів до розмиву крижаної греблі, яка з початку Дріасу III відокремлювала Балтійське льодовикове озеро від Атлантики. Підрахунок стрічкових глинястих відкладів на дні прильодовикових озер Скандинавії показав, що сталося це 8213 р. до н. е. поблизу гори Білінген у Центральній Швеції. Тут досліджено величезне стоїще, через яке відбувся дренаж Балтії, рівень якої за рік зменшився на 30 м і зрівнявся з рівнем світового океану. Теплі та солоні води Атлантики проникають у Балтійський басейн, який з прісноводного, холодного озера поступово перетворився на солоне, тепле море. Інтенсивне танення льодовика призвело до підвищення рівня світового океану і затоплення низинних ділянок морських узбереж. У цей час відбулася трансгресія Чорного моря, рівень якого підвищився на 30 м, внаслідок чого було затоплено значні ділянки Північного Причорномор'я.

Через деградацію льодовика зникла зона високого тиску над Скандинавією. Саме скандинавський антициклон зумовлював холодний, сухий і різко-

ці речі дістались у спадок (аналогія в Солосі), то в цій ситуації суперечності зникають.

5. При зіставленні всіх трьох царських поховальних комплексів другої половини IV ст. до н. е. звертає на себе увагу тенденція розташування коней у підкурғанному просторі, яку можна прийняти як систему випереджаючих доказів. Себто, якщо розглядати коней Чортomla, розміщених у трьох окремих могилах, то відносно Огузу й тим більше Олександрополя, це буде анахронізмом, оскільки в ньому ще продовжується традиція Солохи та інших давніших могил; хоча слід пам'ятати, що частина коней Чортomla, вірогідно, знаходилась у дромосі ("грабіжницькому лазі"). В Огузі ж перважає більшість коней вже була заведена в дромос, а в Олександрополі всього одного коня залишили в окремій ямі на рівні давньої поверхні, інші ж 20 або 16 коней були покладені до дромосу. Заслугує уваги в цьому відношенні курған Жовтокам'янка, де за традицією на поховальній доріжці влаштували відокремлену кінську могилу, яку залишили порожньою, а коней розмістили в дромосі.

Тепер, відносно Огузу. Слід зауважити, що в ньому яскраво відбилось нетипове для подібних пам'яток сполучення рис, притаманних скіфському та боспорському поховальним обрядам. Маються на увазі боспорський кам'яний склеп, включений у скіфську поховальну споруду; присутність у Північній могилі розкішного античного саркофагу замість місцевої плетеної домовини або носилок; унікальні для Скіфії високохудожні золоті прикраси, аналогії яким походять із заможних боспорських гробниць; поєднання скіфських та грецьких декоративних елементів у оздобленні поховальної колісниці; поява серед комплексу золотих аплікативних прикрас ажурних екземплярів. Загалом серед могил скіфських царів Огуз є найбільш елінізованою пам'яткою.

Певним чином омолоджують Огуз і фракійські вуздечкові гарнітури, не репрезентовані в Чортomla, але присутні в інших комплексах пізнішого часу. Йдеться про Хомину та Чмиреву Могили, Козел, Краснокутський курған, курған 11 поблизу с. Гюнівка, та курған 2 біля с. Велика Знам'янка. Усі вони датуються останньою третинною IV ст. до н. е.

На запропонованих схемах (рис. 1, 2, 3) помітна подібність споруд з довгими дромосами. Оскільки Огуз є в цій ситуації ключовою пам'яткою, наведемо деякі наші спостереження щодо нього. Для Огузу є безсумнівним, що Центральна поховальна споруда (ЦПС) — це складна одночасова споруда з двома входами. Короткий вхід (так званий пандус) використовувався для розміщення в нішах котловану залежних осіб, довгим дромосом занесли головного похованого. Ситуацію, зафіксовану на Огузі, можемо екстраполювати на інші могили, враховуючи такі деталі обряду: пропорції та розміри (довжина) довгих дромосів (Жовтокам'янка — 20, Олександрополь — 29, Чортomla — 31, Огуз — 36 м); початок та кінець дромосу припадають на середину торцевої стінки вхідної ями та камери, за винятком Олександрополя — тут застосували кутувий принцип; у перетині дромоси Огузу, Чортomla та Олександрополя практично ідентичні; кут відхилення довгого дромосу відносно осі камери становить 13—15° у всіх курғанів, що розглядаються, це може бути свідченням певного канону та ознакою попередньої розбивки підмогильного простору; поховання охоронця біля закінчення дромосу, тобто входу до камери; наявність коней у дромосі; розміщення додаткових казанів у вхідній ямі; залишення світильника біля входу до камери.

Олександрополь, що традиційно вважався пам'яткою зламу двох століть, новітніми дослідженнями було віднесено до часу останньої третини — останньої чверті IV ст. до н. е.²¹. Укоренилося сприйняття цієї пам'ятки як такої, що складається з двох чи навіть трьох поховальних комплексів²². За нашим глибоким переконанням, Олександрополь є єдиним синхронним комплексом підземних споруд, призначеним відповідним чином забезпечити перехід у потойбічний світ найважливішої особи в державі. На одночасність усього комплексу вказують:

1. Збіг та погодженість глибин вхідних ям та дромосів, з урахуванням того, що довгий дромос горизонтальний, а сама поховальна камера має похилу підлогу²³.

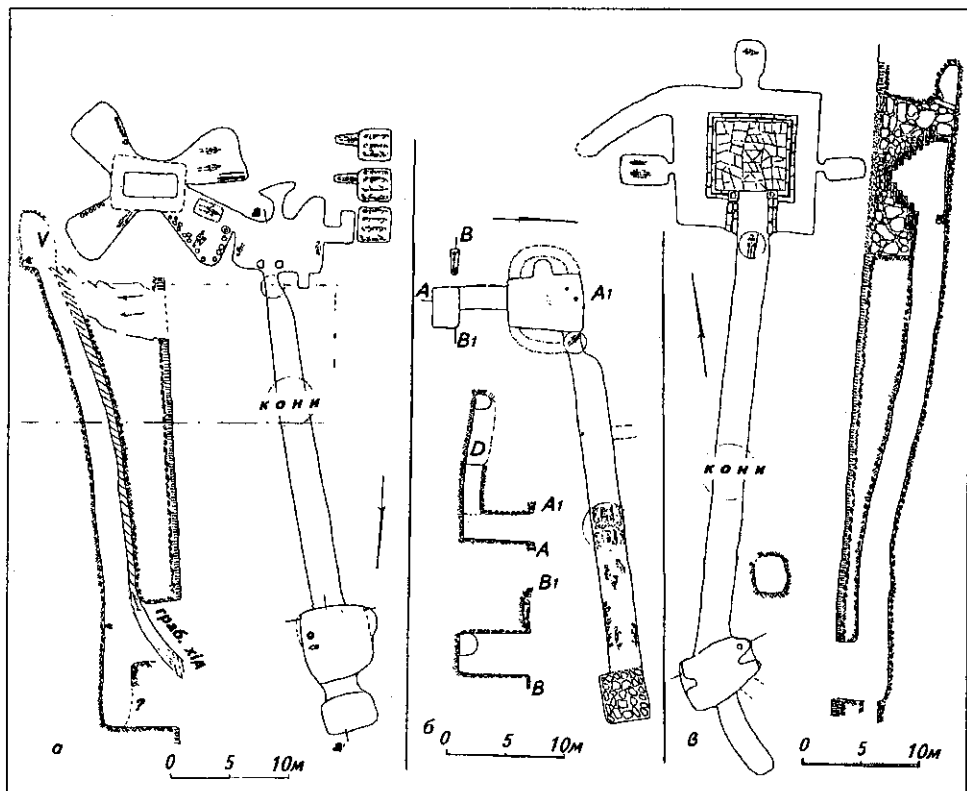

Рис. 1. Плани Центральних поховальних споруд: а — Чортомлик; б — Олександрополь; в — Огуз.

2. Малоприметна деталь на розрізах підземель — ухил підлоги на незначній ділянці поховальної камери в місці межування її з довгим дромосом свідчить, що цю частину підлоги неможливо було зробити похилою після влаштування камери, з чого випливає, що камера та довгий дромос робились одночасно.

3. На користь синхронності комплексу Центральної поховальної споруди Олександрополя свідчить і взаєморозташування осей обох дромосів, що утворюють кут 110° . Близькі показники в Огузі, Чортомлику, Жовтокам'янці. Подібний збіг не міг бути випадковим і свідчить про попередню розбивку підкурганної поверхні ще до зведення первинного обвалування.

4. Про єдність Центральної поховальної споруди свідчать й так звані лазі грабіжників (V та VI за планом ДГС), які, починаючись по кутках камери, охоплювали її симетричними дугами. Варто уваги, що вхідні отвори західного лазу збігалися з рівнем підлоги камери з урахуванням її похилості. Тоді як східний лаз входив краєм до звуженої межевої частини довгого дромосу (галерея VII) на рівні його підлоги, не порушуючи поховання «охоронця», а південний її край був на «1,5 аршини вище підлоги катакомби»²⁴. Навряд чи лазі слід пов'язувати з діяльністю грабіжників, оскільки вони не дисонують із загальною схемою підземних споруд, до того ж у східному лазі, з огляду на кіптюгу на склепінні, тривалий час горів каганець, який слід розглядати як один з елементів поховальної церемонії. Факт незбігу вхідних отворів південного лазу по висоті може свідчити про те, що східний лаз могли зробити раніше західного — в той час, коли підлогу камери ще не спустили на півтора аршини і вона не прийняла закінченого вигляду. З приводу Північно-східної могили слід зазначити, що вона виконувала допоміжні функції відносно центральної. На це вказує як планіграфічний аналіз, так і відповідність розмірів цієї могили з досить скромним похованням людини «великого зросту і міцної статури»²⁵. Посилує це враження і наявність на дні вхідної ями Північно-східної могили великої колісниці та колодязя-бофра глибиною 4 м. Таким

визначального виробу мезолітичних культур Фосна, Комса Скандинавії та Пісочний Рів Східної Європи.

Отже, в Алереді в басейнах Німану, Верхнього Дніпра, Верхньої Волги у Північне Полісся з заходу просуваються носії традицій культури Бромме-Лінгбі Ютландії. На початку Дріасу III ця людність заселяє все Полісся і трансформується у красносільську культуру. Остання фактично є дріасовим етапом розвитку східного Лінгбі. Однак виразна специфіка красносільських крем'яних виробів дає підстави вважати це явище окремою культурою, яка поряд з Лінгбі, Аренсбургом та Свідером входила до області культур з наконечниками стріл на платівках.

На красносільській генетичній підоснові, за участю носіїв культурних традицій Боршево II напочатку Пребореалу почала формуватися пісочнорівська культура. Її крем'яний інвентар є подальшим розвитком традицій обробки кременю Красносілля. Поступово наконечники стріл аренсбурзьких та лінгбійських типів витісняються алтинівськими вістрями, а пізніше високими трапеціями.

Не виключений певний вплив красносільських традицій на формування ранньомезолітичної зимівниківської культури Лівобережної України. Вірогідно саме цим пояснюються відщеповість крем'яної індустрії зимівниківських пам'яток та поширення на них високих, асиметричних трапецій з відщепів. Цей тип мікролітів розвивався з красносільських асиметричних черешкових наконечників (рис. 3, 11—14).

Свідерська культура була виділена напочатку XX ст. польськими дослідниками Л. Козловським¹², С. Круковським¹³ та Л. Савицьким¹⁴. У наш час вийшло кілька узагальнюючих робіт по Свідеру Польщі¹⁵, басейну Німану¹⁶ та Східної Європи¹⁷.

Зараз відомо близько 1000 свідерських стоянок та місцезнаходжень, що концентруються на Польській та Поліській низинах, в басейнах Німану і Верхнього Дніпра¹⁸. Поодинокі свідерські стоянки трапляються як на північ від основної території поширення культури (Лаукскола під Ригою, Іванців Бір під Псковом), так і далеко на південь у горах (Великий Славків у Татрах, Делятин та Скауна у Східних Карпатах, Сюрень II у Криму). Південні свідерські стоянки в горах ймовірно свідчать про перехід частини свідерських мисливців до промислу гірського різновиду північного оленя та інших вертикально мігруючих стадних копитних¹⁹.

Переважає більшість свідерських стоянок розташовані на підвищених ділянках борової тераси або на дюнних узвишшях у заплавах рік. Крем'яні вироби залягають в жовто-бурому піщаному підґрунті на глибині 0,2—0,7 м від поверхні (рис. 2, а)

Свідерську техніку обробки кременю загалом можна визначити як пізньопалеолітичну. Знаряддя порівняно великих розмірів, що значною мірою залежало від розмірів конкрецій кременю, які використовувались на стоянці.

Характерним для свідеру нуклеусом є двоплощинний, однобічний, зустрічного сколювання з двома скошеними площинами та поперечним підтесуванням тильного боку (човнуватий). Більшість комплексів має досить багато платівок, як правило, верболистої форми, нерегулярного палеолітичного обмеження спинки. Остання має виразні сліди зняття з двоплощинного нуклеусу за допомогою м'якого відбійника. Вдосконалення платівчастої техніки обробки кременю пізніше призвело свідерську технологію до правильного кінцевого нуклеусу як оптимального для отримання платівок ядрища. Останні відомі з стоянок Прибір 13, Березно 6 Українського Полісся.

Показник платівчастості свідерських комплексів досить високий. Але значною мірою він залежав від ролі первинної обробки кременю на пам'ятці. Так, на споріднених комплексах стоянки Прибір 13 індекс платівчастості коливається від 9% в скупченні Ж до 43% в скупченні Б. Найбільший показник платівчастості відомий зі стоянки Березно 14 — 83%, де первинна обробка кременю майже не провадилась.

Різців на більшості стоянок у 2—3 рази більше ніж скребачок. Основні типи різців — серединні, бічні ретушні, кутові. Провідною формою скребач-

ки була кінцева. Більшість скрбачок кінцеві на платівках, менше кінцевих на відщепях.

На більшості свідерських стоянок Полісся знайдено сокири, іноді в значній кількості. Як правило, вони виготовлялися з відщепів і мають трапецієподібну форму або перехват у середній частині. Лезо часто формувалося поперечним сколом. В басейні Вісли відомі лише поодинокі свідерські сокири, можливо через нестачу сировини.

Культуровизначальними для Свідеру є наконечники стріл на платівках з пласкою підтескою черевця черешкової частини, а іноді вістря. Свідерські наконечники поділяються на три різновиди: верболисті (рис. 3, 1), черешкові (рис. 3, 7, 8) та з трохи виділеним черешком (рис. 3, 2—6).

У Поліссі виділяється східнополіський і західнополіський локальні варіанти Свідеру. У Східному Поліссі домінують пам'ятки з черешковими свідерськими наконечниками, значною роллю одноплосинних нуклеусів, традицією виготовлення зняряд з відщепів, ретушними різцями на відщепях.

На Верхній Прип'яті переважають вістря з ледь виділеним черешком та верболисті. Панує двоплосинний нуклеус, серединні та кутові різці, а переважну більшість зняряд виготовлено на платівках.

Сучасні погляди на генезу Свідеру базуються на концепції В. Тауте та Р. Шільда²⁰. Вже згадувалося про міграцію людності культури Лінгбі в Алереді з Ютландії далеко на схід в басейні Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра. На цьому підґрунті в Дріасі III тут формується красносільська культура (Красносілья Є, Красносільськ б, Хвойна, Боровка, Бор, Усть-Тудовка). У цей же час в басейнах Верхньої Прип'яті, Західного Бугу та Середньої Вісли на базі лінгбійських культурних традицій формується свідерська культура. На це вказують пам'ятки типу Станковичі з наконечниками лінгбійських та аренбурзьких форм зі свідерською підтескою черешка. З регіону свого виникнення свідерська культура поширюється на захід в басейн Варти, на північ в басейн Німану, на схід у Верхне та Київське Подніпров'я, на південь у Карпати і навіть Крим²¹. Під час свого розселення свідерці витісняють красносільську людність на схід до басейну Десни, Сожу, Верхнього Дніпра та Верхньої Волги. Однак протягом Дріасу III споріднені за походженням свідерська та красносільська культури тісно контактували на теренах Полісся та в басейнах Німану та Верхнього Дніпра. Про це свідчать синкретичні комплекси, в яких органічно поєднані свідерські та красносільські елементи в різних пропорціях (Раска, Прибір 7, Смячка XIV, Яново та ін.).

На стоянках Вітув та Цаловане в Польщі продатовано за допомогою радіовуглецевого аналізу кілька горизонтів зі свідерськими знахідками. Усі дати опинилися в межах 8800—7900 р. до н. е. Тобто, всі дані щодо хронології свідерської культури свідчать, що вона розвивалася в межах Дріасу III — самого початку Пресбореалу²².

Потепління на рубежі плейстоцену та голоцену обумовило заростання паркових тундр Середньоевропейських низин березово-сосновими лісами та заміну північного оленя лосем. Тим самим був знищений економічний ґрунт існування аренбурзького, красносільського та свідерського населення — було полювання на тундрового оленя. На межі плейстоцену та голоцену археологічно фіксується міграція носіїв згаданих культур в північному та північно-східному напрямку та радикальна зміна їх економіки та матеріальної культури²³.

Свідерське населення на межі плейстоцену та голоцену відходить слідом за північним оленем у північно-східному напрямку. На його базі формується постсвідерська культурна область (кундська культура Східної Прибалтики, бутівська культура Верхньої Волги, мезоліт басейну Сухони та ін.). У мезоліті постсвідерське населення заселяє всю північ Східної Європи від східного берега Балтійського моря до Північного Уралу²⁴.

Молодовська культура. Своєрідне культурне явище розвивалося у фінальному палеоліті в басейнах Середнього та Верхнього Дністра та Пруту. О. П. Черниш називав його дністровською мезолітичною культурою, що мала чотири послідовні фази розвитку: молодовську, оселівську, атацьку та фрумушицьку²⁵. Пізніше кожна з фаз отримала статус окремої культури.

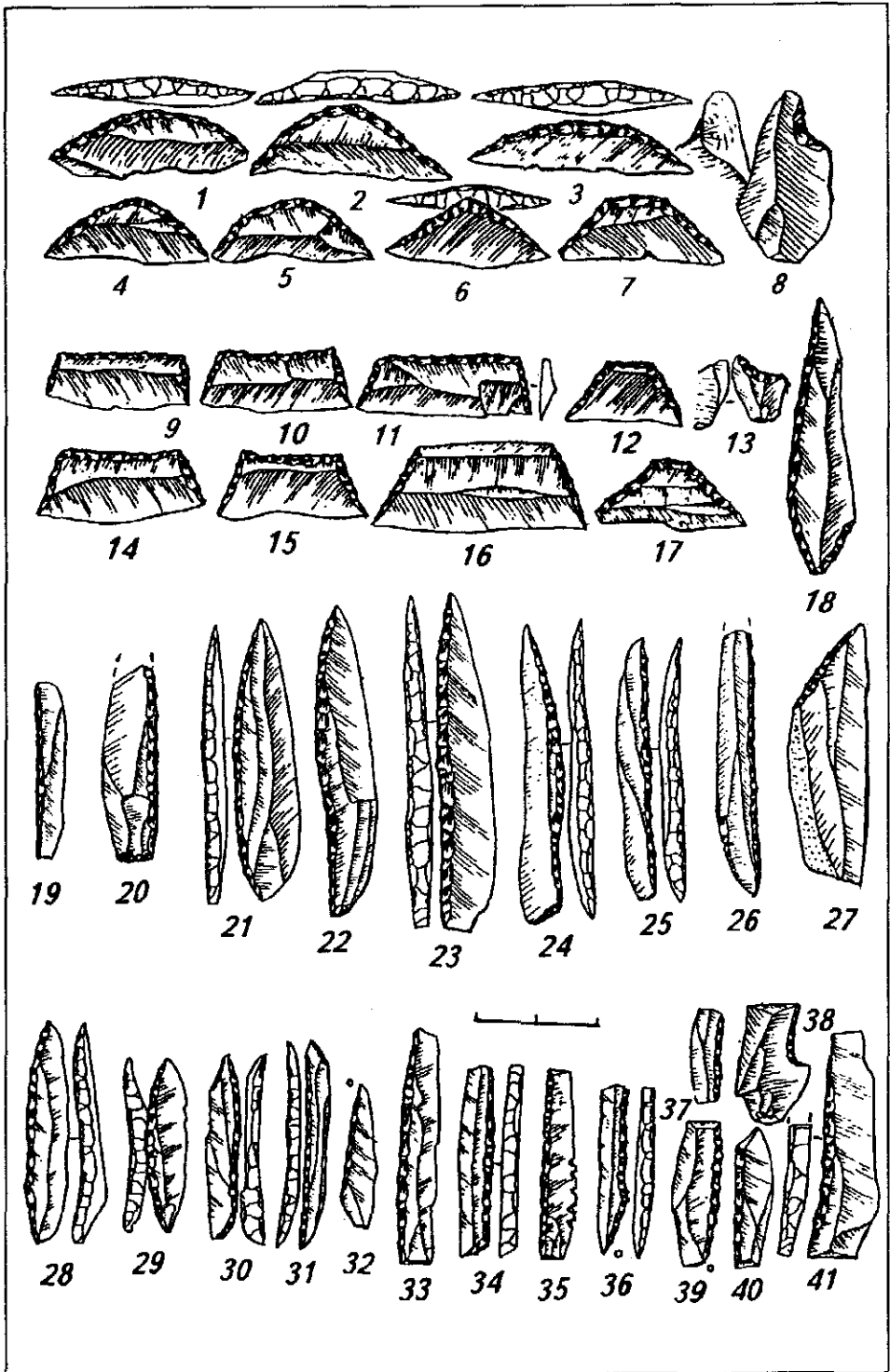

Рис. 4. Мікроліти шан-кобинської (1—8), осокорівської (9—18), молодовської культур (19—27) та східного гравету (28—41).

Д. Я. Телегін об'єднав три перші фази в оселівський тип пам'яток, або ж культуру²⁶. Те ж культурне явище М. В. Анікович називає пізньомолодовською культурою²⁷. Оскільки ця культура має глибоке коріння в пізньому палеоліті Подністров'я і була відкрита О. П. Чернишом у процесі дослі-

дження стоянок Молодова I та V, то назва молодовської здається найбільш виправданою.

Матеріали з фінальнопалеолітичних шарів стоянок Молодова I (ш. 1), Молодова V (ш. I, 1a), Оселівка I, Атаки VI, Кормань IV, Незвисько IX залягали у верхній товщі лесових відкладів та в основі перекриваючого їх голоценового підгрунтя (рис. 2, б). У фауні стоянок переважають рештки північного оленя.

Техніка обробки кременю типова пізньопалеолітична. Переважна більшість нуклеусів одноплощинні, підконічні, зі скошеними площинами. Іноді трапляються двоплощинні човнуваті. Численні платівки мають нерегулярну, палеолітичну огранку спинки.

Різці — найчисленніше знаряддя в комплексах. Переважають бічні ретушні. Скребачок у 1,5 рази менше ніж різців. Переважна їх більшість — кінцеві на широких платівках та відщеплах. Виразними серіями представлені кінцеві скребачки з круто ретушованими бічними краями. В комплексах постійно присутні проколки на кутах платівок.

Своєрідність пізньомолодовським комплексам надають специфічні граветодіні вістря. Це середні за розміром платівки з круто ретушованою прямою (рис. 4, 23), іноді вигнутою спинкою. Значна їх частина має поперечно ретушований один або обидва кінці, тобто є видовженими трикутниками (рис. 4, 22, 24) або прямокутниками (рис. 4, 20). Серед знарядь, як правило, наявні серії платівок з круто зрізаними ретушню кінцями (рис. 4, 27). Однак ці вироби типологічно можуть бути пов'язані з домінуючою в комплексах ретушною формою різця.

Про пізньопалеолітичний вік культури свідчать абсолютні дати отримані в результаті радіокарбонного аналізу кісткового вугілля з шарів I та Ia стоянки Молодова V — 10940 ± 150 та 10590 ± 230 років тому.

Тобто вони датуються останнім тисячоліттям плейстоцену або Дріасом III. І. К. Іванова²⁸ відносила шари I—III Молодови V до Алереду.

Слідом за О. П. Чернишем більшість дослідників вважають молодовську культуру автохтонною у Прикарпатті і пов'язують з центральноевропейським граветом²⁹. Однак, якщо О. П. Черниш відносив її зародження до ранньої пори пізнього палеоліту Подністров'я, то М. Д. Праслов простежує її корені вглиб часу до 5 шару стоянки Молодова V, що приблизно датується 17 тис. років тому³⁰. Поки що невідомі мезолітичні нащадки молодовської культури, оскільки її сліди губляться на порозі голоцену.

Досить близькі аналогії мікронабору, а також нуклеусам молодовської культури маємо зі стоянки Вишенне 2 у передгірському Криму³¹. Судячи за палеомагнітною датою (11700 років тому) пам'ятка синхронна II шару Молодови V. На думку автора розкопок комплекс Вишенне 2 в Криму з'явився внаслідок просування з Подністров'я на південь молодовських мисливців слідом за сезонно мігруючими північними оленями.

Загалом фінальнопалеолітична молодовська культура за типологією крем'яних виробів і, перш за все, мікронабору належить до спіграветської спільноти Центральної Європи.

Східний гравет. Під умовною назвою гравет східний або мікрогравет дослідники мають на увазі різноманітні пам'ятки України, Молдови, Костенки-Боршівського регіону Росії та Центральної Європи зі своєрідним мікрограветським набором мікролітів. Останній характеризується наявністю двох головних типів мікрореконструкцій з притупленим крутою ретушню краєм. Це, перш за все, численні мікрограветські вістря різноманітних типів з базисною частиною, розташованою на масивному кінці платівки, та відносно прямою, круторетушованою спинкою. Від них походять менш численні прямокутники з крутою ретушню по одному довгому краю та на обох кінцях платівки. Найчисленнішими в східнограветських комплексах є так звані мікроплатівки з притупленим краєм, які в переважній більшості є уламками вищезгаданих типів мікролітів (рис. 4, 23—41).

Важливо підкреслити, що східнограветські мікроліти, як правило, невеликі за розміром і не перевищують в довжину 4 см. Класичний гравет Західної та Центральної Європи характеризується багато в чому подібними

типами мікролітів, але значно більших розмірів. Як правило, класичні граветські вістря мають довжину понад 4 см. В Україні вони представлені серед виробів пізньомолодовської культури Верхнього Подністров'я (рис. 4, 19—25), стоянок Вишенне 2 у Криму, Підпоріжний II в Надпоріжжі.

Певні аналогії мікронабору східного гравету дає мадленська культура Західної Європи. Синонімом поняття східний гравет є друга фаза мікролітизації за Д. Ю. Нужним³². Класичними східнограветськими пам'ятками України та прилеглих територій є стоянки Мезин, Добраничівка, Межиричі, Гінці, Семенівка, Кайстрова Балка IV, Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа, Володимирівка, Івашково VI, Ями, Федорівка, Дмитрівка, Кам'яна Балка I та II та ін. Крем'яні комплекси східнограветських пам'яток значно різняться між собою. Складається враження, що традиція виготовлення кістяних пазових наконечників з крем'яними вкладнями-мікрограветами об'єднувала носіїв кількох окремих пізньопалеолітичних культур Східної Європи. Культурно-хронологічна періодизація східного гравету — нагальна проблема українського палеолітознавства, яка чекає свого дослідника.

Найдавніші пам'ятки східного гравету в Україні (Мезин, Амвросіївка, Ями) також датуються приблизно 22—20 тис. років тому. Схоже, що на півдні України східний гравет доживає до фінального палеоліту. До найпізніших східнограветських пам'яток належать стоянки Янісоль, Говоруха³³, Дмитрівка, Сомова Балка, Любимівка III, Каштаєва Балка³⁴, Івашково IV, Серединний Горб, Червона Гребля³⁵, Володимирівка, шари 1—3³⁶, Волоський могильник. Останнім часом пізню, фінальнопалеолітичну дату отримали стоянки Кам'яна Балка I, II на Нижньому Дону.

Приклад фінальнопалеолітичного етапу розвитку східного гравету дають верхні (1—3) шари стоянки Володимирівка на р. Синюха (рис. 6, 31—46). Крем'яна індустрія стоянки Володимирівка характеризується поступовим зменшенням виробів у напрямку від нижнього восьмого до верхнього шару. Особливо добре це простежується на розмірах нуклеусів, платівок, скребачок. Якщо скребачки та платівки нижніх 7 та 8 шарів іноді сягають довжини 10 см, то скребачки верхнього шару мають довжину 2—3 см, а платівки — 3—4 см. У верхніх шарах різко збільшується кількість бічних різців та мікрограветів. Пізньою ознакою є поява перших сегментоподібних вістер, які фактично є різновидом мікрограветів з вигнутою спинкою (рис. 4, 28, 29).

Короткі кінцеві скребачки, що нерідко переходять у підокруглі, особливо поширюються в Алереді. Саме такі скребачки характерні для шару IIIВ стоянки Осокорівка³⁷ та для верхнього алередського горизонту стоянки Боршево II³⁸.

На мікрограветській основі у фінальному палеоліті постають вістря стоянки Янісоль у Приазов'ї та Дмитрівка. Схоже, що янісольський тип пам'яток є окремою культурною групою в межах культурної області східного гравету.

На думку Д. Ю. Нужного³⁹ архаїчні сегменти азильського типу та осокорівські трапедії розвинулися з мікрограветських вістер. Отже, маємо підстави припускати участь східного гравету в генезі осокорівської та шанкобинської культур фінального палеоліту. На східнограветському генетичному підґрунті постали мезолітичні культури півдня України, обробка кременю яких була спрямована на виготовлення пазових наконечників з крем'яними мікроткладнями (культури Кукрек, можливо, донецька). Не виключений вплив мікрогравету на формування кудлаївської культури, яка в ранньому мезоліті розвивалася в Поліссі.

Осокорівська культура. Джерелознавча база культури складається з групи стоянок, розкопаних поблизу хутора Роголик на Донеччині⁴⁰, стоянки Осокорівка 3В у Надпоріжжі⁴¹, зібраних на поверхні комплексів Царинка на Одещині⁴² та Леонтіївка на Нижньому Дніпрі⁴³. Окремі культуровизначальні вироби осокорівської культури відомі на інших стоянках Одещини — Білоліссі IV, Кагильник, Гаврилів Яр⁴⁴, Івашково VI⁴⁵, Оселівка в Придністров'ї, Заміль-Коба та Шан-Коба, шар 5, 6 в Криму, Сурський у Надпоріжжі, Прогон⁴⁶ та Дрімайловка на Нижньому Дніпрі⁴⁷.

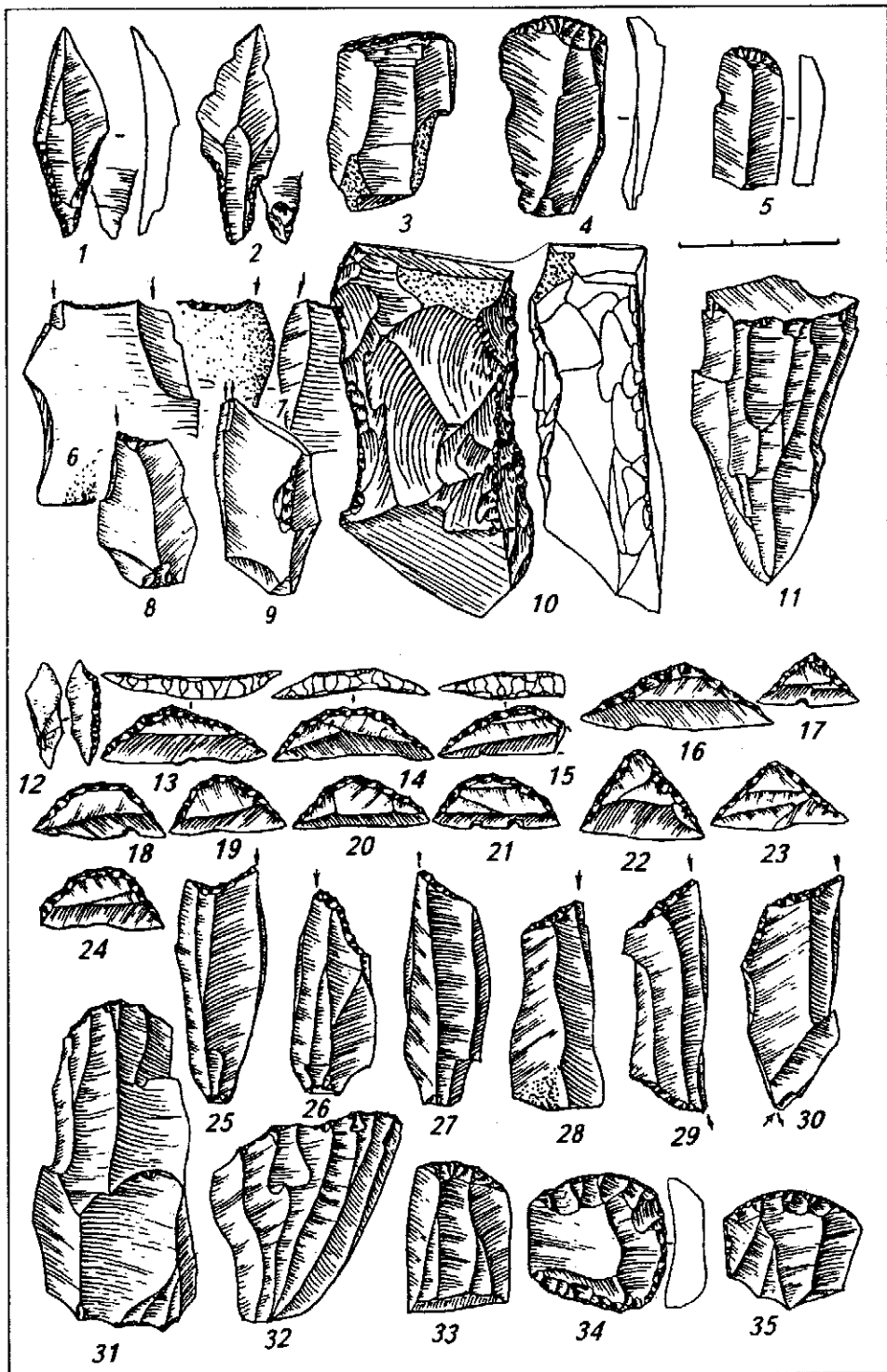

Рис. 5. Крем'яний інвентар красносільської — 1—11 (Красносілья О та шан-кобинської — 12—35 (Фатма-Коба, 5—6 шари) культур.

Головні пам'ятки культури концентруються на межі степу та лісостепу (рис. 1). Стоянки, як правило, розташовані на краю лесових терас річок. Їх культурний шар залягає у верхній частині лесових відкладів під голоценовим ґрунтом (рис. 2, в).

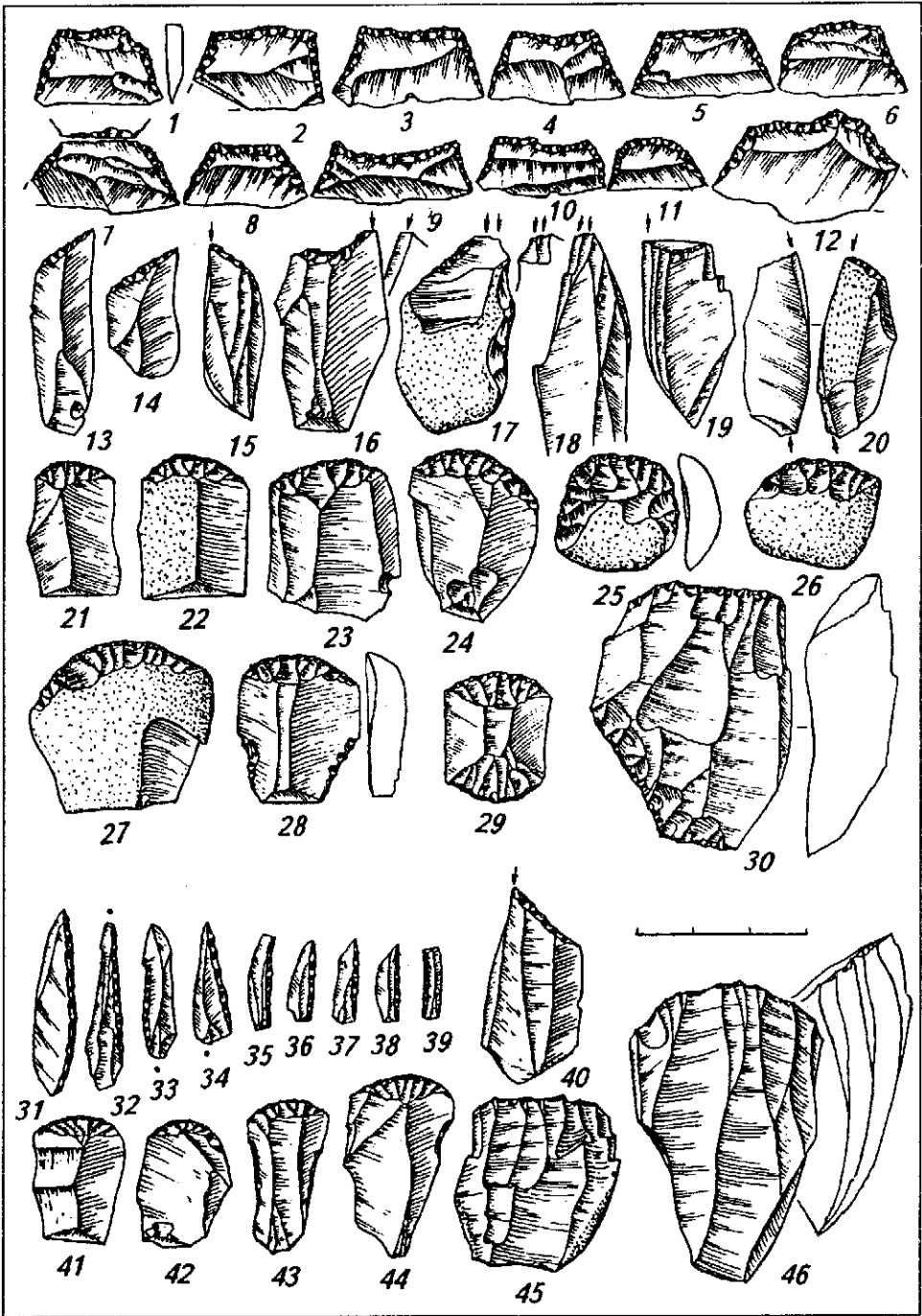

Рис. 6. Крем'яний інвентар осокорівської культури — 1—30 (Шаринка) та східного гравету — 31—46 (Володимирівка, верхній шар).

Крем'яні вироби культури значні за розмірами, палеолітичного вигляду. Для первинної техніки обробки характерний м'який відбійник, одно- та двоплощинні нуклеуси (рис. 6, 30), досить високий показник платівчастості. Основний тип заготовки знарядь — платівка з нерегулярною, палеолітичною огранкою спинки.

Головною культуровизначальною ознакою пам'яток осокорівської культури є низькі трапеції з ретушню по верхній основі, відомі під назвою трапеції осокорівського типу (рис. 4, 9—17, 6, 1—12). Нерідко ця ретуш формує

виїмку на верхівці трапеції, іноді вкриває лише частину верхнього краю (рис. 6, 1—12). Поодинокими екземплярами представлені граветоїдні вістря (рис. 4, 18), платівки зі скошеним кінцем (рис. 6, 13, 14) мікрорізці (рис. 4, 8).

Найчисленніші знаряддя колекцій — скребачки, переважно кінцеві, що найчастіше виготовлялися з коротких платівчастих відщепів (рис. 6, 24—29), іноді на платівках (рис. 6, 21—23). Різців значно менше ніж скребачок. Співвідношення між ними в колекціях Царинки та Леонтіївки як 1 до 5, а Рогалика — 1 до 2,5. Переважають бічні (рис. 6, 15—17) та кутові (рис. 6, 19) форми.

Для позначення цього культурного явища різні дослідники користувалися різноманітними назвами: тип Царинка⁴⁸, осокорівсько-рогалицький тип⁴⁹, рогалицько-царинківська культура⁵⁰, осокорівська культура⁵¹. Остання назва є найбільш вдалою. Вона зручна у користуванні, походить від назви першої розкопаної пам'ятки цієї культури — Осокорівки ЗВ.

Топографія, стратиграфія, фауна та типологія знарядь дають підстави датувати культуру фінальним палеолітом. Культурні шари Осокорівки ЗВ та Рогалика залягали у верхніх горизонтах плейстоценового суглинку. У шарі ЗВ Осокорівки знайдені рештки плейстоценового бізона, коня, північного оленя, бобра, зайця, а на стоянках поблизу Рогалика — кістки плейстоценового коня переважали рештки бізона.

Нові геологічні спостереження О. Ф. Горелика при розкопках стоянок поблизу хутора Рогалика, свідчать, що їхній культурний шар залягав у алередському ґрунті та підстилаючому суглинку. Отже, є підстави погодитись з С. В. Дворяниновим та О. Ф. Гореликом і датувати ці пам'ятки Дріасом II — Алередом, тобто XI—X тис. до н. е. У нижній частині алередського ґрунту залягав шар стоянки Леонтіївка⁵². Доалередським часом датуються за С¹⁴ комплекси Західної Європи з аналогічними трапеціями⁵³.

Виразні серії трапецій дали підстави припустити, що осокорівська культура була генетичною основою гребениківського мезоліту Північно-Західного Причорномор'я⁵⁴. О. Ф. Горелик вважає, що на її базі розвинулися пам'ятки типу Тепла на Донеччині⁵⁵. Однак ці висновки дуже проблематичні. Адже Осокорівку відділяє від вищезгаданих пізньомезолітичних спільнот Причорномор'я близько 2000 років (Пребореал, Дріас III).

Шан-кобинська культура. Джерелознавчою базою культури є група печерних багат шарових пам'яток Південно-Західного Криму. До шан-кобинської спільноти належать нижні шари печерних стоянок другої і першої гряди Кримських гір Шан-Коба, 4—6 ш., Фатьма-Коба, 5—6 ш.⁵⁶, Заміль-Коба, 3 ш.⁵⁷, Буран-Кая⁵⁸, Алимівський навіс, 3—4 ш.⁵⁹, грот Водопадний, 2 ш.⁶⁰, Сюрень П, в. ш.⁶¹, грот Скалистий, ш. За, 3, 2, 1⁶², деякі відкриті стоянки яйл.

Спираючись на стратиграфію печери Шан-Коба, Г. А. Бонч-Осмоловський⁶³ розрізняв два послідовні етапи розвитку кримського мезоліту — азильський і тарденуазський. М. В. Воеводський⁶⁴ запропонував для них нові назви — шан-кобинська та мурзак-кобинська стадії мезоліту гірського Криму. Д. Я. Телегін⁶⁵ виділяє гірсько-кримську культуру, в межах якої вбачає вищезгадані два етапи розвитку. Останнім часом перший отримав назву шан-кобинської, а другий мурзак-кобинської культур⁶⁶.

Шан-кобинська техніка обробки кременю загалом пізньопалеолітична. Переважають одно- та двоплощинні, однобічні зі скошеними площинами нуклеуси (рис. 5, 31, 32). Основний тип заготовок — досить грубі платівки середнього розміру з нерегулярною огранкою спинки. Численні різці представлені, головним чином, бічними ретушними (рис. 5, 25—30). Скребачки — кінцеві, коротких пропорцій (рис. 5, 33—35).

Мікроліти нерідко становлять найчисленнішу категорію знарядь, переважна більшість яких великі, грубі сегменти, зі спинкою, оформленою круто, обрубуючою ретушню (рис. 4, 1—5). Менш численні архаїчні, грубі трапеції та трикутники (рис. 4, 6—7), які становлять єдиний типологічний ряд з сегментами. Сегментоподібні мікроліти шан-кобинських пам'яток виготовлялися з досить грубих платівок за допомогою обрубуючої ретуші з за-

стосуванням техніки мікрорізця (рис. 5, 13—24). Окремі вістря гравет, що зустрічаються у комплексах, можливо вказують на генетичну підоснову культури.

Серед кістяних виробів переважають прості вістря без зубців та пазів, різноманітні проколки.

До найдавніших комплексів культури, які очевидно датуються Алередом, належить колекція з нижніх шарів Шан-Коби, де серед мікролітів домінують довгі, грубі сегменти. У Дріасі III розміри мікролітів зменшуються, а роль трикутників, трапецій, мікрорізців зростає (Фатьма-Коба, 5—6 ш., Заміль-Коба I, Буран-Кая, Алимівський навес). У ранньому Пребореалі провідну роль серед мікролітів відігравали невеликі сегменти та трикутники типу «лимонних часток» (рис. 4, б) (Сюрень II, в. ш.)⁶⁷.

На користь фінальнопалеолітичного віку шан-кобинської культури свідчить як типологія виробів, так і геологія та фауна її культурних шарів. На стоянці Сюрень II Е. А. Векілова⁶⁸ дослідила культурний шар шан-кобинської культури, провідною формою мікролітів якого були сегменти у вигляді лимонних часток. Його підстилав свідерський шар з верболистими наконечниками, які датуються кінцем Дріасу III — самим початком Пребореалу⁶⁹. Це дало підстави віднести останній етап шан-кобинської культури до початку Пребореалу.

Типологічно шан-кобинська спільнота належала до області романело-азильських культур, які розвивалися у Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі (грот Сосуко) з кінця Дріасу II до початку Пребореалу (10000+7500 р. до н. с.). Це культури Азиль півдня Франції, Романелі Італії, Федермесер Німеччини, Вітув і Тарновська Польщі, пам'ятки типу Боршево II Східної Європи⁷⁰. Як і більшість романело-азильських печерних комплексів матеріали шан-кобинської культури залягають в жовтих глинистих відкладах Алереду та Дріасу III. Ці культури належали лісовим мисливцям, які стають особливо численними в Європі в Алереді у зв'язку з заростанням лісами прильодовикових тундростепів⁷¹.

Фауна шан-кобинських (як і інших романело-азильських стоянок) представлена лісовими копитними (благородний олень, косуля, кабан), а також невеликою кількістю плейстоценових видів (сайгак, кінь, осел, гігантський олень, бізон, печерний лев)⁷². Це ще один доказ фінальнопалеолітичного віку культури.

Перші дослідники шан-кобинських пам'яток вважали їх автохтонним явищем, хоча і відносили до середземноморської провінції мезоліту⁷³. Якшо С. М. Бібіков⁷⁴ виводив культуру з Кавказу, то Д. Я. Телегін⁷⁵ від натуфійської та кебарацької культур Близького Сходу. На думку Д. Ю. Нужного⁷⁶ шан-кобинська культура постала внаслідок подальшої геометризації мікрогравету Східної Європи.

О. О. Яневич⁷⁷, користуючись висновками В. М. Даниленка⁷⁸ та В. Н. Станка⁷⁹ щодо генези стоянки Білолісся на Одещині, вважає, що шан-кобинська культура виникла внаслідок міграції лісових мисливців тардегравету Балкан до Криму.

Шан-кобинська людність у Пребореалі вірогідно брала участь у формуванні мурзак-кобинської культури гірського Криму.

Узагальнимо коротко динаміку культурно-історичних процесів, що відбувались у фінальному палеоліті на території України.

В Алереді людність культури Броне-Лінгбі Ютландії просунулась на схід до басейнів Вісли, Німану, Верхнього Дніпра, Північного Полісся і досягла витоків Волги. На початку Дріасу III східноєвропейський варіант культури Лінгбі (пам'ятки типу Аносово), трансформувався у красносільську культуру, яка на півдні зайняла все Полісся.

У цей же час від традицій Східного Лінгбі відгалужилася свідерська культура, носії якої мешкали в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті в середині — другій половині Дріасу III. Післяльодовикове потепління змусило свідерських мисливців на північного оленя напочатку Пребореалу мігрувати у північно-східному напрямку в басейни Даугави, Оки, Верхньої Волги, де на їхньому підґрунті постала постсвідерська мезолітична спільнота⁸⁰.

Протягом Дріасу III свідерці витіснили красносільську людність у східному напрямку на Десну, Верхній Дніпро, Сож, Верхню Волгу. У процесі взаємодії споріднених за походженням свідерської та красносільської культур виникли синкретичні пам'ятки, в інвентарі яких органічно поєднувалися елементи обох культурних традицій (пам'ятки типу Смячка, Яново, Раска). Просуваючись на схід, красносільська людність асимілювала носіїв місцевих пізньопалеолітичних традицій, які лишили пам'ятки типу Боршево II з сегментоподібними вістрями. На цьому підґрунті на рубежі плейстоцену та голоцену постала пісочнорівська культура з деснинським, верхньодніпровським та верхньоволзьким локальними варіантами (культури Пісочний Рів, греська, ієнівська). На Десні ця людність існувала до кінця мезоліту, лишивши пам'ятки типу Студенок, які стали підґрунтям місцевого ямково-гребінцевого неоліту.

Отже, у Східній Європі між Віслою та Верхньою Волгою з Алереду до Атлантикуму, тобто протягом 4 тис. років розвивалася лінгбійська культурна традиція. Найдавніший етап представлений алердськими пам'ятками Східного Лінгбі (тип Аносово). У Дріасі III на їх підґрунті виникла красносільська культура, на базі якої в ранньому голоцені постала пісочнорівська культура, яка проіснувала до кінця мезоліту. Межі між етапами розвитку лінгбійської культурної традиції у Східній Європі не завжди чіткі. Тому відомі численні перехідні пам'ятки між Східним Лінгбі і Красносіллям (Великий Мідськ, Берестенево, Красносільськ б) між красносільською і пісочнорівською культурами (Боровка, Греськ, Усть-Тудовка).

На південь від Деснянського Полісся, в лісостепах між Середнім Дніпром і Середньою Волгою, куди красносільські нащадки Лінгбі не просувався, культурні традиції Боршево II розвивалися у чистому виді. У Пребореалі вони трансформувалися в зимівниківську культуру Лівобережної України та усть-камську Середнього Поволжя. Відкриття аналогічних пам'яток слід очікувати в басейні Дону.

У Подністров'ї до кінця палеоліту розвивалася молодовська культура, яка входила до епіграветської культурної області Центральної Європи. Простежуються сліди просування цієї людності у Крим та на Нижній Дніпро.

Деякі спостереження дають підстави припускати, що східний гравет або мікрогравет, який поширився в Україні ще в середині пізнього палеоліту, дожив до фінальнопалеолітичної доби. У цей час його мікронабір почав геометризуватися. Так виникли фінальнопалеолітична осокорівська та шан-кобинська культури з ранніми трапеціями та сегментами. Не виключено, що найпізніший мікрогравет лісостепової та степової України брав участь у формуванні кудлаївської ранньомезолітичної культури Полісся та кукрекської культури Півдня України.

Шан-кобинська культура гірського Криму, що датується Алередом та Дріасом III представлена у степовому Причорномор'ї стоянкою Білолісся. В. Н. Станко та О. О. Яневич вважають, що це явище виникло на півдні України внаслідок просування на схід носіїв тардеграветських традицій Подунав'я та Балкан.

Актуальною є проблема хронологічної кореляції осокорівської, шан-кобинської та зимівниківської культур півдня України. Узагальнюючи дані геології палинології, палеозоології, радіовуглецевого аналізу та типології крем'яних виробів можна зробити висновок, що осокорівська культура, поставши в Белінгі розвивалася в Алереді. Стоянка Білолісся шан-кобинської культури датується Дріасом III. Зимівниківська культура існувала у Пребореалі та Бореалі.

Отже, пам'ятки типу Білолісся Надчорномор'я хронологічно займали місце між осокорівськими та зимівниківськими. Не виключено, що деякі з них співіснували з пізнім етапом осокорівської культури і раннім зимівниківської. Про це свідчить наявність окремих трапецій осокорівського та зимівниківського типів серед виразної серії грубих шан-кобинських сегментів стоянки Білолісся, та пам'яток шан-кобинської культури Криму. Вірогідно, пам'ятки з аналогічними азильськими сегментами в Алереді та Дріасі III були поширені не тільки в Криму, на Одещині та у Центральній Європі, але і

у лісостеповій Україні. Про це свідчать виразні серії грубих сегментів та ножів типу Федермесер на ранньомезолітичних стоянках Загай I, В'язівок 4а, Пісочний Рів. У літературі цей український аналог культурної області Федермесер Центральної Європи та Азії Середземномор'я отримав назву пам'яток типу Боршево II⁸¹.

Примітки

¹ Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1992.— С. 86.

² Герасименко Н. Н. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України.— К., 1993.— С. 34.

³ Prahistoria ziem polskich.— Paleolit i mezolit.— Warszawa, 1975.— Т. 1.— С. 181; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в финальном палеолите.— К., 1989.— С. 112.

⁴ Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет.— М., 1982.— Карта 11.

⁵ Хотинский Н. А. Голоцен Северной Европы.— М., 1977.— С. 183.

⁶ Римагнене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы.— Вильнюс, 1971; Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich.— Paleolit i mezolit.— Warszawa, 1975; Kozłowski S. Quelques le bromien // Acta archaeologica.— vol. 46.— Kobenhaven, 1975.— S. 134—142; Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики.— М., 1977; Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984; Зализняк Л. Л. Деснянская мезолитична культура // Археологія.— 1984.— С. 46; Зализняк Л. Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя...; Зализняк Л. Л. Красносельская и песочноровская культуры Полесья // Час, пам'ятки, люди.— Менск, 1993; Zaliznyak L. L. Tanged points culture in Eastern Europe // Tanged points cultures.— Lublin, 1993; Szymczak K. Perstunian culture — the Eastern Equivalent of the lyngby culture in the Neman basin // Late Glacial in Central Europe.— 1987.— S. 267—276; Sulgostowska Z. Prahistoria miedzyrzecza Wisly, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu.— Warszawa, 1989.— 255 s.

⁷ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 12—15.

⁸ Sinityna G. Problems of the mesolithic of Valdya // Tanged points cultures.— Lublin, 1993.— P. 34.

⁹ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 16.

¹⁰ Kudryashov V., Lupnitskaya O. Sites with tanged points in Bylarussian part of Neaman river basin // Tanged points cultures.— Lublin, 1993.— P. 21.

¹¹ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 77, 164.

¹² Kozłowski L. Die epipaleolithischen Kulturen in Swidry und Chwalibogowice // Prahistorische Zeitschrift.— 1936.— Т. 26.

¹³ Krukowski S. Sprawozdanie z dzialnosci Panstwowego Urzedu Konserwatorskiego na Okreg Poludniowy // Wiadomosci arch.— 1926.— Т. 6.— С. 81—95; Krukowski S. Paleolit Polski.— Krakow, 1939.— 203 s.

¹⁴ Sawicki L. Przemysl swiderski stanowiska wydmevogo Swidry Wielkeil // Przegląd Archeologiczny.— 1935.— Т. 5.— З. 1.— С. 12—40.

¹⁵ Schild R. Pozny paleolit...; Schild R. Terminal Paleolithic of the North European Plain: a Review of Lost Chances, Potential, and Hopes // Advances in world frchaeology vol. 3.— Academic Press, 1984.— P. 193—274; Chmielewska M. Pozni paleolit pradoliny Warszawsko-Berlinskiej.— Wroclaw, 1973.— 276 s. Sulgostowska Z. Prahistoria...

¹⁶ Римагнене Р. К. Указ. соч.

¹⁷ Кольцов Л. В. Указ. соч.; Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя...

¹⁸ Зализняк Л. Л. Охотники...— Рис. 5.

¹⁹ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 127, 128; Зализняк Л. Л., Яневич О. О. Свідерські мисливці гірського Криму // Археологія.— 60.— 1987.— С. 6—17.

²⁰ Taute W. Stielspitzen-Gruppen in prehistoric Europe.— Koin, 1968.— 318 s.; Schild R. Pozny paleolit...— P. 333.

²¹ Зализняк Л. Л. Охотники...— Рис. 5.

²² Schild R. Pozny paleolit...— P. 258—338.

²³ Зализняк Л. Л. Охотники...— С. 80—89.

²⁴ Там же.

²⁵ Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я в добу мезоліту.— К., 1975.— С. 132.

²⁶ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982.— С. 33.

²⁷ Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 216—218, 260.

²⁸ Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологи-

ческой истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная стоянка Кормань IV.— М., 1977.— С. 126—180.

²⁹ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки...— С. 158; *Мезолит СССР.*— М., 1989.— С. 122.

³⁰ *Палеолит СССР.*— С. 217.

³¹ *Яневич А. А.* Новая финальнопалеолитическая стоянка Вишенное II в Крыму // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я.— Херсон, 1992.— С. 20—31.

³² *Нужный Д. Ю.* Развитие микролитичной техники в кам'яному віці.— К., 1992.— С. 64.

³³ *Кротова А. А.* Культурно-хронологическое членение позднпалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Памятники Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 58—60.

³⁴ *Оленковский Н. П.* Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днестра.— Херсон, 1991.— С. 42, 50, 110, 111.

³⁵ *Смолянинова С. П.* Палеолит и мезолит степного Побужья.— К., 1990.

³⁶ *Черниш О. П.* Володимирська палеолітична стоянка.— К., 1953.

³⁷ *Борисковский П. И., Праслов Н. Д.* Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // САИ.— 1964.— № 5.— Табл. XXII.

³⁸ *Палеолит Костенковско-Боршевского района на Дону.*— Л., 1982.— С. 217—219.

³⁹ *Нужный Д. Ю.* Вказ. праця.

⁴⁰ *Локтюшов С. О.* Палеолітична стоянка Акимівська Балка на р. Єуг Ворошиловоградської області // Палеоліт і неоліт України.— К., 1947.— Т. 1; *Телегин Д. Я.* Вказ. праця.— С. 78, 79; *Телегин Д. Я.* Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР.— К., 1985.— С. 102; *Горелик А. Ф.* Мезолит бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья.— Л., 1986.— С. 5, 6.

⁴¹ *Левицкий І. Ф.* Розкопки палеолітичної стоянки на балці Осокорівській в 1946 р. // АП УРСР.— 1949.— Т. 2; *Колосов Ю. Г.* Некоторые позднпалеолитические стоянки Порожистой части Днестра (Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург) // САИ.— 1964.— А 1—5.— С. 42—46.

⁴² *Станко В. Н.* Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 102; *Станко В. Н.* К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 15—21; *Смолянинова С. П.* Палеолит и мезолит...— С. 59—62.

⁴³ *Оленковский Н. П.* Стоянка Леонтьевка на Нижнем Днестре // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1983.

⁴⁴ *Станко В. Н.* Ранний мезолит степей...— С. 88.

⁴⁵ *Григорьева Г. В.* Позднпалеолитические памятники с геометрическими микролитами в Северном Причерноморье // Пізньопалеолітичні пам'ятки центру Північного Причорномор'я.— Херсон, 1992.— С. 13.

⁴⁶ *Нужный Д. Ю.* О сложении мезолита в Днепровском Надпорожье.— К., 1986.— С. 26—36; *Нужный Д. Ю.* Развитие микролитичной техники...— С. 33.

⁴⁷ *Оленковский М. П.* Памятки мезоліту та неоліту.— Херсон, 1982.— С. 5, 6.

⁴⁸ *Станко В. Н.* Ранний мезолит степей...

⁴⁹ *Телегин Д. Я.* Мезолітичні пам'ятки...

⁵⁰ *Горелик А. Ф.* Мезолит Северского Донца...

⁵¹ *Оленковский М. П.* Пізній палеоліт Нижнього Подніпров'я // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 158.

⁵² *Там же.*— С. 54.

⁵³ *Григорьева Г. В.* Позднпалеолитические памятники...— С. 19.

⁵⁴ *Станко В. Н.* Проблема сложения...— С. 24—26.

⁵⁵ *Горелик А. Ф.* Мезолит Северского Донца...

⁵⁶ *Бонч-Осмоловский Г.* Итоги изучения Крымского палеолита // Труды второй конференции АИЧП.— М., 1934.— Вып. 5; *Бибииков С. Н.* Позднпалеолитические поселения в навесе Шан-Коба и гроте Мурзак-Коба в Крыму // КСИА АН СССР.— 1946.— XIII; *Бибииков С. Н.* Раскопки в навесе Фатьма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР.— 1959.— № 8; *Бибииков С. Н.* Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА.— 1966.— № 126.

⁵⁷ *Крайнов Д. А.* Пещерная стоянка Замиль-Коба 1 // Труды ГИМ.— 1938.— № 8.

⁵⁸ *Бадер Н. О.* О соотношении культур верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа // СА.— 1961.— № 4.

⁵⁹ *Формозов А. А.* Периодизация мезолитических стоянок Европейской части СССР // СА.— Т. XXI.— 1954; *Столяр А. Д.* Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА АН СССР.— 1961.— № 84.

⁶⁰ *Колосов Ю. Г.* Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.

⁶¹ *Векилова Е. А.* К вопросу о связях населения на территории Крыма в эпоху мезолита // МИА.— 1966.— № 126.

- ⁶² Коен В. Ю. Финальный палеолит горного Крыма.— Автореф дис... канд. ист. наук.— К., 1991.— С. 11.
- ⁶³ Бонч-Осмоловский Г. Указ. соч.
- ⁶⁴ Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы // КСИИМК.— 1950.— № 31.
- ⁶⁵ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ⁶⁶ Залізняк Л. Л., Яневич О. О. Вказ. праця.— С. 11; Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної...— С. 31—39; Коен В. Ю. Указ. соч.— С. 10, 11.
- ⁶⁷ Векилова Е. А. Указ. соч.
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ Schild R. Pozny paleolit Krymu a cykl Mazonszanski // Archeologia Polski.— Warszawa.— 1966.— X.— 2.
- ⁷⁰ Kozłowski S. Cultural differentiation of Europe from 10-th to 5-th milleniuv B. C. Warsaw, 1975.— 260 p.; Залізняк Л. Л. О генетической подоснове таценки-кудлаевской культуры // Древности Среднего Поднепровья.— К., 1981.— С. 5—12.
- ⁷¹ Залізняк Л. Л., Яневич О. О. Вказ. праця.— С. 11, 12.
- ⁷² Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА.— 1971.— № 173; Бибилова В. И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // КСИА.— 1985.— № 181.— С. 17, 18.
- ⁷³ Бонч-Осмоловский Г. Указ. соч.; Бадер Н. О. Указ. соч.; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке.— М., 1959; Векилова Е. А. Календарный век Крыма...
- ⁷⁴ Бибилов С. Н. Раскопки в навесе Фатма-Коба и некоторые вопросы...
- ⁷⁵ Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки...
- ⁷⁶ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної...
- ⁷⁷ Яневич А. А. К проблеме западных генетических связей раннего мезолита горного Крыма // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— С. 27, 28.
- ⁷⁸ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.
- ⁷⁹ Станко В. Н. Ранний мезолит степей...— С. 97.
- ⁸⁰ Залізняк Л. Л. Охотники на северного оленя...— С. 80—89.
- ⁸¹ Там же.

Л. Л. Залізняк

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ УКРАИНЫ

В Европе в финальном палеолите (14—10 тыс. лет назад) приледниковые ландшафты начали трансформироваться в современные природно-климатические зоны. Это привело к передвижениям первобытного населения и существенным изменениям на этнокультурной карте материка. Археологические культуры Украины этого времени представляли собой частные проявления более широких культурных областей финального палеолита Европы. Это молодовская культура европейского гравета, так называемый восточный гравет или микрогравет, осокоровская культура, шан-кобинская культура романелло-азильской области, красносельская и свидерская культурные области культур с наконечниками стрел на пластинах.

L. L. Zaliznyak

FINAL PALEOLITH OF UKRAINE

Subglacial landscapes in Europe have begun transforming into modern nature-climatic zones in the final paleolith (14—10 thou. years ago). That induced migration of primitive population and substantial changes on the ethnocultural map of the continent. Archaeological cultures of Ukraine at that period represented particular evidences of wider cultural regions of final paleolith of Europe. They were as follows: Molodovian culture of the European gravet, the so-called eastern gravet or microgravet, Osokorovian culture of the Romanello-Azilian region, Krasnoselian and Svederian culteres, ergions of culteres with arrow-geads on plates.

Одержано 17.04.94.